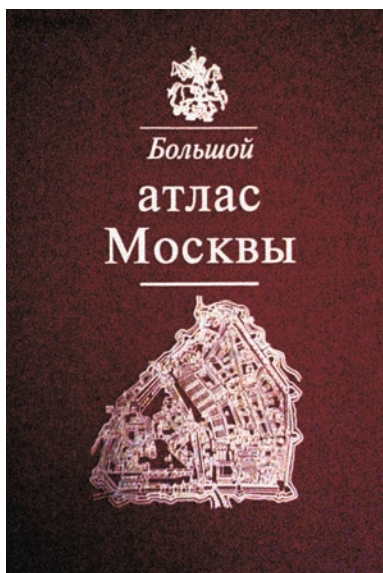

Bolszoi atlas Moskwy. Otwietstwiennye riedaktory I.Ju. Strikałow, Je.W. Kornienko. Naucznoje rukodastwstwo Atlasom Geograficzeskij fakultiet MGU N.S. Kasimow, W.S. Tikunow. Moskowskij gosudarstwiennij uniwersitiet im. M.W. Łomonosowa. Moskwa: Izdatielstwo „Fieorija”, 2013. Format 35×25 cm, 1000 s.

Wśród kompleksowych atlasów regionalnych odrębną, wyróżniającą się grupę stanowią – ze względu na specyfikę przedstawianych w nich obszarów – atlasy dużych miast. Mają one już dość długą, ponad półwiekową tradycję, zapoczątkowaną atlasami Berlina (1960), Paryża (1967) i Londynu (1969). Również w Polsce ukazało się kilka takich atlasów, począwszy od niedokończonych atlasów Warszawy (1975) i Poznania (1978), poprzez ambitny *Atlas Miasta Krakowa* (1988), po najobszerniejszy z nich *Atlas Miasta Łodzi* (2002 oraz dwa suplementy: 2009 i 2012). Ostatnio ta niezbyt liczna kategoria publikacji powiększyła się o okazały *Bolszoi atlas Moskwy*, wyróżniający się nie tylko wagą i objętością, ale również bogactwem treści i formami jej przekazania, zasługujący zatem na bliższą uwagę i krytyczne omówienie.

Ryc. 1. Okładka atlasu. Umieszczony na niej herb Moskwy przedstawia świętego Jerzego Zwycięzcę, gódcącego włócznią smoka

Z przedmowy „Od redakcji” dowiadujemy się, że atlas stanowi część zakrojonego na dużą skalę projektu „Encyklopedia moskiewska” (jako jej drugi tom), ale jest samodzielną wyspecjalizowaną publikacją kartograficzną, przewyższającą wszystkie dotych-

czasowe prace o Moskwie pod względem zakresu i kompleksowości informacji. O randze przedsięwzięcia świadczą umieszczone na początku i końcu dzieła długie wykazy instytucji i osób zaangażowanych w jego realizację, w tym skład liczącej 41 członków Rady Redakcyjnej na czele z merem Moskwy S.S. Sobieninem, nadzór naukowy ze strony Wydziału Geograficznego Uniwersytetu Moskiewskiego i udział w opracowaniu map czołowej rosyjskiej firmy kartograficznej Roskartografija.

Określenie „wielki” (*bolszoi*) w tytule atlasu nie odnosi się do jego formatu, jest on bowiem tylko o trzy centymetry większy (wyższy i szerszy) od dobrze nam znanych polskich atlasów szkolnych (np. tzw. licealnego), a tym samym stosunkowo poręczny, lecz do wspomnianej już objętości (okrągłe tysiąc stron!) i niezwykle bogatej zawartości. Między innymi imitującymi skórę okładkami w kolorze burgunda z wytłoczonym złotym tytułem, herbem Moskwy i XVIII-wiecznym planem jej centrum (ryc. 1) możemy doliczyć się 533 map i planów, aż 1189 fotografii oraz 147 wykresów i przekrojów wkomponowanych w 210 autorskich tekstów lub towarzyszących im na osobnych stronach¹. Całość podzielona jest na 16 rozdziałów i 58 podrozdziałów, przy czym podstawowa treść atlasu kończy się na stronie 923, a pozostałe 77 to różnego rodzaju objaśnienia i wykazy.

Już pobieżne przejrzanie kart publikacji każe zaliczyć ją do tak zwanego „skandynawskiego” typu kompleksowych atlasów regionalnych, rozpropagowanych w końcu ubiegłego wieku przez Norwegów i Szwedów w ich wielotomowych atlasach narodowych, z równorzędnym traktowaniem map oraz tekstów, wykresów i fotografii. W tym kierunku poszli także twórcy wydanego w latach 2004–2008 czterotomowego atlasu narodowego Rosji, a w pełni takie rozwiązanie reprezentuje recenzowany tu atlas Moskwy. O ile bowiem w atlasie Rosji mapy zajmują około 63% ogólnej powierzchni jego stron, teksty – 23%, a fotografie 11%, to w atlasie Moskwy powierzchnia map stanowi już tylko 42% całości, nieznacznie przeważając nad tekstami – 40%; większy jest także udział fotografii – 16%, przy podobnym udziale wykresów (3 i 2%).

Przed przedstawieniem struktury treści atlasu należy zwrócić uwagę na istotny fakt podkreślony w przedmowie „Od redakcji”. Otóż przekazane nam

¹ Takich stron zajętych wyłącznie przez mapy jest w atlasie 234, a wypełnionych tylko zestawami fotografii z podpisami – 34.

dane o współczesnej Moskwie odnoszą się do początku 2012 roku (z nielicznymi wyjątkami), natomiast nie są uwzględnione informacje o rozległym niezurbanizowanym obszarze na południowy zachód od miasta, włączonym w jego granice administracyjne z dniem 1 lipca tego roku z perspektywą przyszłej rozbudowy stolicy Rosji właśnie w tym kierunku. Zatem Moskwa o jakiej szczegółowo informuje atlas, to jeszcze miasto o powierzchni 1091 km kwadratowych², zamieszkała w styczniu 2012 r. przez 11,6 mln. mieszkańców, z przedziwnym kształtem swoich granic, biegnących od 1960 r. przeważnie wzdłuż wielkiej owalnej obwodnicy (tzw. *kolcowoj awtodorogi*), ale z dziewięcioma nieregularnymi „wypustkami” poza tę drogę i sześcioma eksklawami w ościennych rejonach (powiatach) obwodu moskiewskiego.

Interesująco przedstawia się struktura tematyczna atlasu, wyrażona we wspomnianych już wyżej szesnastu rozdziałach. O ich treści oraz udziale w całości publikacji mogą nam już wiele powiedzieć ich tytuły z podaną w nawiasach liczbą stron:

1. Moskwa stolicą Federacji Rosyjskiej (21 s.)
2. Warunki i zasoby naturalne Moskwy i okolic (121)
3. Historia Moskwy (378)
4. System zarządzania Moskwą (41)
5. Ludność Moskwy (52)
6. Urbanistyka i architektura Moskwy (50)
7. Produkcja i usługi (109)
8. Gospodarka miejska (18)
9. Sfera informacyjna i telekomunikacyjna (7)
10. Edukacja w Moskwie (31)
11. Nauka i kultura w Moskwie (44)
12. Dziedzictwo historyczno-architektoniczne i kulturowe (54)
13. Środowisko wyznaniowe miasta (12)
14. Ochrona zdrowia w Moskwie (12)
15. Kultura fizyczna i sport (13)
16. Moskwa centrum turystycznym (13).

Na podstawie tych danych możemy stwierdzić, że na rozdział wstępny poświęcono około 2%, na warunki naturalne około 12%, historię prawie 39%, na ludność i zagadnienia społeczne (oświatę, kulturę, ochronę zdrowia itp.) 28%, a na gospodarkę (z infrastrukturą) 19% stron atlasu. Rzuca się tu w oczy niespotykany w innych podobnych atlasach bardzo duży udział części poświęconej historii miasta oraz rozbieżnie zagadnień społecznych na krótkie kilkunastustronicowe rozdziały. Każdy rozdział to, jak już wiemy, kompozycja map, tekstów, fotografii i niezbyt licznych wykresów. Szczególnie nas interesujące mapy zostały opracowane bardzo profesjonalnie, z przyjęciem kilku standardowych skal i jednolitych

podkładów dla poszczególnych kategorii treści i form jej przedstawienia. Zdecydowana większość prezentacji kartograficznych w atlasie ma charakter przeglądowy, obejmując obrębowo całe miasto w granicach administracyjnych z początku 2012 roku. Ze względu na jego rozległość (56 km z północy na południe, nie licząc największej eksklawy Zielenogradu) całostronicowe mapy są wykonane w skali 1:200 000 lub przy większej gęstości treści 1:170 000 (wówczas część przyciętych dłuższych „wypustek” umieszczona jest jako kartony przedłużające). Takich map jest w sumie 91. Dawna Moskwa (do pierwszej wojny światowej) i centralna część dzisiejszej przedstawiana jest z reguły w skali 1:50 000 (32 mapy), a „ogólnogeograficzne” mapy poszczególnych okręgów administracyjnych w skali 1:80 000. Jest także 65 niewielkich map, przeważnie statystycznych (głównie kartogramów, rzadziej kartodiagramów) w skali 1:400 000 z granicami okręgów i rejonów oraz siecią rzek, kolei i wybranych ulic (ryc. 2).

Przyjrzyjmy się teraz nieco bliżej zawartości poszczególnych rozdziałów (niestety nienumerowanych), zwracając uwagę na wybrane interesujące tematy i sposób ich przedstawienia. Zaczynamy oczywiście od wprowadzającego rozdziału o Moskwie jako stolicy Rosji, w którym na pierwszej mapie dzielnic centralnych w skali 1:50 000 (s. 17) pokazano sygnaturami rozmieszczenie siedzib 47 centralnych organów władz Federacji Rosyjskiej (rządu, parlamentu, ministerstw, służb itp.) z numerami odniesionymi do ich pełnych nazw i adresów na sąsiedniej stronie. Umieszczono tu także dwustronicowe mapy całej Rosji i świata z wyeksponowaniem położenia Moskwy, a po nich mapę w skali 1:400 000 pokazującą Moskwę w nowych granicach administracyjnych po 1 lipca 2012, jak już wiemy nieuwzględnionych na pozostałych mapach atlasu. Następne dwie mapy przedstawiają rozmieszczenie siedzib organów władz miasta (s. 25) oraz wszystkich ambasad i konsulatów (s. 26 i 27). Przy obu tych mapach napotykamy pierwszy raz na bardzo istotną niedogodność w korzystaniu z atlasu, z którą będziemy mieli jeszcze do czynienia w ponad pięćdziesięciu przypadkach. Mianowicie wykazy owych organów (75 obiektów) i placówek dyplomatycznych (191 obiektów) nie są umieszczone bezpośrednio obok map na sąsiednich stronach, lecz na końcu całej ciężkiej książki, na stronach 924 i 925, obok innych podobnych zestawień. Aby zatem dowiedzieć się, czego dotyczą numery przy poszczególnych sygnaturach, musimy przerzucić kilka kilogramów papieru, tracąc po drodze kontakt wzrokowy z mapą. Doprawdy, trudno znaleźć uzasadnienie tak niefortunnego nieergonomicznego rozwiązania.

Rozdział poświęcony środowisku przyrodniczemu rozpoczyna informacja (z mapą) o położeniu Moskwy na tle regionów fizycznogeograficznych, po czym w siedmiu podrozdziałach prezentowane są w „klasycznej kolejności” składniki tego środowiska: rzeźba

² Obecnie powierzchnia obszaru administrowanego przez władze Moskwy to 2511 km², wzrosła zatem prawie dwukrotnie; warto porównać ją z dzisiejszą powierzchnią Warszawy, która wynosi 517 km².

terenu, budowa geologiczna, klimat, wody powierzchniowe, gleby, roślinność i świat zwierzęcy. Hipsometrię z cięciem poziomicy co 25 m pokazano do ramki mapy w skali 1:400 000, a treść wszystkich pozostałych zawsze tylko w granicach administracyjnych. Warto tu zwrócić uwagę na oryginalną mapę stopnia „zapieczątowania” czyli przykrycia gleb (*zapieczatannosti poczw*) przez zabudowę i sztuczne nawierzchnie (głównie asfalt) w skali 1:200 000 (s. 69), mapę 94 moskiewskich lasów miejskich, parków i skwerów (s. 71, ale z objaśnieniami ich numerów na s. 925!) oraz 12 map 1:400 000 przedstawiających stanowiska różnych chronionych roślin i zwierząt. Osobne dwa podrozdziały poświęcono typologii krajobrazów naturalnych oraz ekologii, przy czym w tym ostatnim skupiono się na pokazaniu i skomentowaniu rozkładu zanieczyszczenia powietrza, wód podziemnych i powierzchniowych oraz gleb, a rozdział zamyka syntetyczna mapa tzw. równowagi geoekologicznej w skali 1:200 000 (s. 153).

Następny 378-stronicowy rozdział traktujący o historii Moskwy, ze swoimi 18 rozdziałami wypełnionymi – oprócz tekstów – 198 mapami i planami oraz 628 fotografiami i reprodukcjami, mógłby z powodzeniem być wydany jako samodzielny atrakcyjny atlas historyczny tego miasta. Tak obszernie potraktowanie problematyki historycznej w atlasie kompleksowym, widoczne także w atlasie narodowym Rosji, wynika ze szczególnego przywiązania Rosjan do historii, zwłaszcza jej dramatycznych i heroicznym epizodów, jako podstawy wychowania patriotycznego i obywatelskiego. Historię tę rozpoczyna w atlasie charakterystyka najdawniejszego okresu w dziejach regionu moskiewskiego, począwszy już od epoki kamiennej po wielką wędrówkę ludów w połowie pierwszego tysiąclecia naszej ery. Poświęcony mu podrozdział zawiera cztery mapy wschodniej Europy w skali 1:10 000 000 z zasięgami różnych ówczesnych kultur i plemion, a kończy mapa Moskwy 1:150 000 z rozmieszczeniem znalezisk archeologicznych na tle dzisiejszej sieci ulic (s. 162). Następne podrozdziały poświęcone są kolejno początkom Moskwy, znanej jako miasto od 1147 r., Moskwie w epoce Księstwa Moskiewskiego, jej rozbudowie w XVI wieku, okresowi tzw. smuty (1605–1613) ze specjalną mapą ilustrującą wyzwolenie Moskwy spod polskiej okupacji w listopadzie 1612 roku (s. 254). Kolejne scharakteryzowane w tym rozdziale okresy to wiek XVIII, nazwany wiekiem reform, pierwsza połowa XIX wieku z wyekspozowaniem wojny 1812 r. ze słynnym pożarem Moskwy i jej odbudowy, druga połowa XIX wieku, tu z kolei z położeniem nacisku na rozwój przemysłu i moskiewskiego węzła kolejowego. Wiek XX scharakteryzowany jest w pięciu podrozdziałach, z których aż trzy dotyczą tzw. Wielkiej Wojny Ojczyźnianej ze szczegółowym opisem bitwy o Moskwę z typowymi mapami działań wojennych w tym regionie i mapą zniszczeń w mieście

wskutek nalołów. Ostatni podsumowujący podrozdział pt. „Cykle rozwoju przestrzennego Moskwy” zawiera interesującą serię schematycznych małych map ilustrujących jej rozwój terytorialny, a także jego różne wizje w ostatnim stuleciu. Kartografia w tym rozdziale to jednak przede wszystkim rozproszone jednolite graficznie rekonstrukcje zabudowy, umocnień, sieci ulicznej, a później także sieci kolejowej i granic administracyjnych. Mapy takie mamy np. dla połowy XVII i połowy XVIII w., przedednia wojny w 1812 r., połowy XIX i początku XX w., lat 1931, 1940 i ostatnią dla 1968 roku – w kilku skalach stopniowo malejących (od 1:50 000 do 1:170 000) wraz z rozprzestrzenianiem się miasta. Podobnie możemy prześledzić, tym razem na bardzo szczegółowych planach w skali 1:4500, rozbudowę samego Kremla i jego otoczenia począwszy od XVI wieku. Jednak prawdziwą ozdobą rozdziału, a jednocześnie pierwszym źródłem informacji o rozwoju miasta, są 32 reprodukcje dawnych planów i widoków Moskwy – od niewielkiego planu Izaaka Massy z około 1606 r. poprzez efektowny plan opublikowany w wielkim atlasie J. Blaeu'a w 1662 r., ale będący przeróbką tzw. planu zygmuntownowskiego z 1600 r., rękopiśmienny bardzo szczegółowy plan z 1768 r., kilka planów XIX-wiecznych po przypominający już współczesne rozwiązania ogólnoinformacyjny plan z roku 1918. Niestety, nie widzimy wśród tych reprodukcji ważnego planu Moskwy wykonanego z autopsji przez Polaka Szymona Jędrzejewicza Śmietańskiego i wyrytowanego w 1611 r. w Nieświeżu przez Andrzeja Makowskiego³.

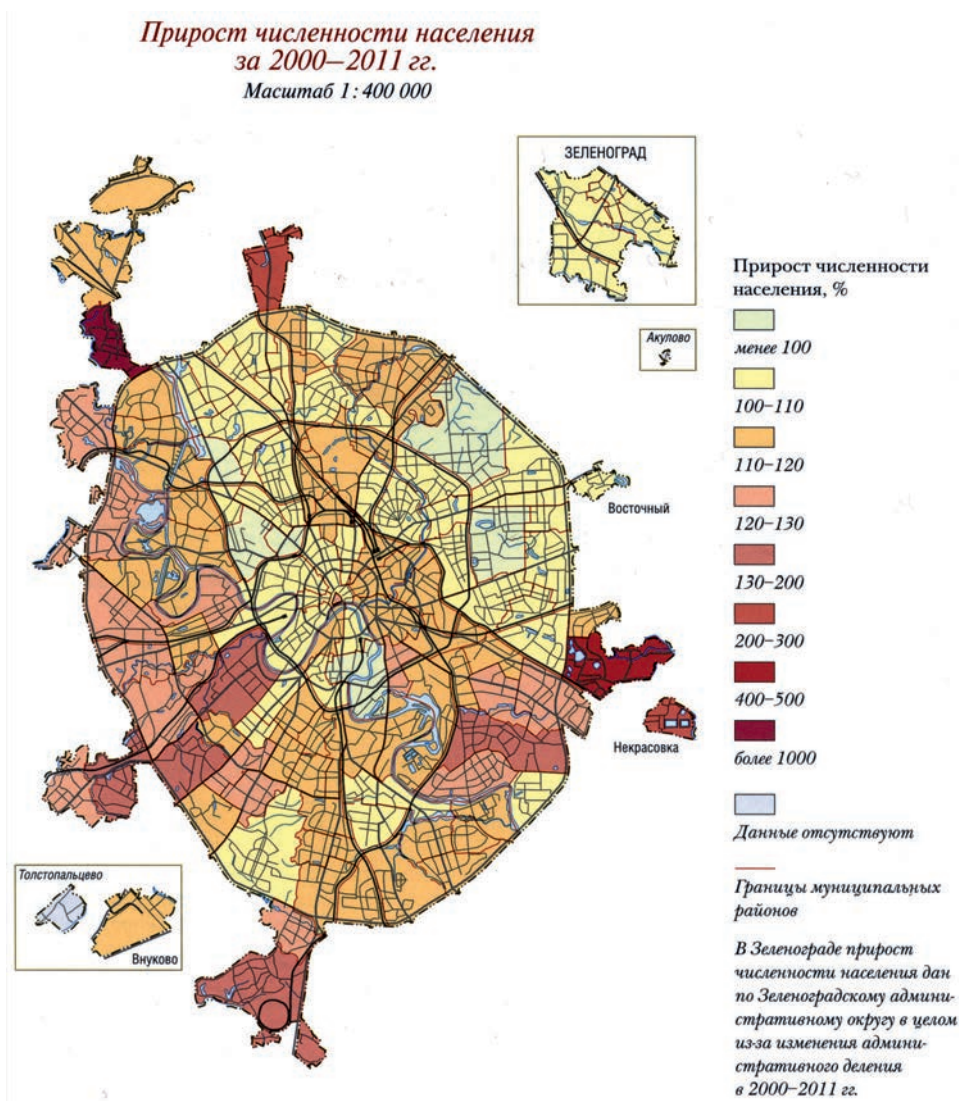
Przyrodnicza i historyczna część atlasu Moskwy kończy się dopiero na 531 stronie, natomiast na prezentację dzisiejszej Moskwy – jej ludności, gospodarki i innych przejawów aktywności, ujętą w trzynastu rozdziałach, zostały jeszcze 392 strony (nie licząc wspomnianych wykazów zamieszczonych na końcu). Poszczególne zagadnienia potraktowane są tu zatem bardziej przeglądowo, a bywa że i niekompletnie, co autorzy tłumaczą w przedmowie brakiem danych. Jest także mniej atrakcyjnych fotografii i map, te zaś cechuje znaczna monotonia użytych form prezentacji treści, o czym przekonamy się niżej.

Mapy zamieszczone w rozdziale „System zarządzania Moskwą” to najpierw prezentacja jej podziałów administracyjnych w latach 1812, 1852, 1912 (wszystkie 1:50 000), a następnie w 1930 (1:100 000), 1939 (1:120 000), 1968, 1989, 1998, 2003 i 2010 (pięć ostatnich 1:170 000) – wszystkie z barwnymi powierzchniami rejonów i okręgów na tle sieci wodnej,

³ Ten oryginalny źródłowy plan rozpropagował w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku zmarły niedawno prof. S. Alexandrowicz, opisując go w kilku artykułach i prezentując na VIII Międzynarodowej Konferencji Kartograficznej w 1976 r. w Moskwie, gdzie spotkał się on z dużym zainteresowaniem rosyjskich historyków kartografii.

drogowej i kolejowej, ale bez wyróżnienia obszarów zabudowanych. Jest tu również seria obrębowych map wszystkich dziesięciu regionów z dość bogatą treścią (pokrycie terenu, ulice z nazwami, różne insty-

pieczeństwa” umieszczono dwie sygnaturowe mapy pokazujące rozmieszczenie m.in. jednostek straży pożarnej oraz siedzib komend i posterunków milicji. Rozdział „Ludność Moskwy” rozpoczyna charak-

Ryc. 2. Przykład mapy statystycznej w skali 1:400 000: *Przyrost liczby ludności w latach 2000–2011 według rejonów* (s. 591)

tucje – 55 wyróżnień w legendzie umieszczonej tym razem na początku atlasu, na s. 12) w skali 1:80 000, z wyjątkiem okręgu centralnego pokazanego w skali 1:50 000. W podrozdziale „System zapewnienia bez-

terystyka aglomeracji moskiewskiej – także w porównaniu z innymi zespołami miejskimi w Rosji, a nawet w świecie. Najobszerniej potraktowano sytuację demograficzną miasta, zilustrowaną serią kartogramów

w skali 1:400 000, z których jeden pokazujemy przykładowo na rycinie 2, a także licznymi wykresami i diagramami, w tym piramidą wieku mieszkańców. Również tylko kartogramami lub kartodiagramami zilustrowano problematykę zatrudnienia ludności, poziom jej życia oraz skład etniczny. Interesujące są m.in. kartogramy pokazujące według rejonów udział mieszkańców niemających rosyjskiego obywatelstwa oraz Ukraińców, Tatarów i Azerów.

Rozdział poświęcony urbanistyce i architekturze Moskwy rozpoczyna analiza struktury kierunków użytkowania ziemi pod względem form własności i sposobów wykorzystania (np. tereny mieszkaniowe, przemysłowe, usługowe), zilustrowana typowymi kartogramami. Wyróżnia się tu mapa typologii 125 rejonów Moskwy według dominującej formy użytkowania ziemi (s. 630) oraz dazymetryczne mapy średnich cen ziemi pod różnymi kategoriami zabudowy. W osobnym podrozdziale przypomniana jest historia ogólnych planów rozwoju miasta począwszy już od XVII wieku z przykładami kartograficznej prezentacji takich planów o charakterystycznej „agresywnej” grafice. Podobne są mapy pokazujące współczesną działalność planistyczną w różnych dziedzinach (budownictwie, komunikacji), a także syntetyczna mapa stref funkcjonalnych Moskwy (s. 671).

Dla kolejnego rozdziału „Produkcja i usługi” charakterystyczna jest seria 13 sygnaturowych map rozmieszczenia zakładów różnych gałęzi przemysłu z podziałem na rodzaje produkcji i rozróżnieniem pięciu stopni wielkości. Pokazano przy tym rozwój przemysłu od połowy XIX wieku, przedstawiając go także na takich właśnie mapach dla 1845, 1930 i 1990 roku. W podrozdziale poświęconym transportowi zwracają uwagę mapy natężenia ruchu kolejowego w obwodzie moskiewskim oraz mapy poszczególnych rodzajów transportu miejskiego, przede wszystkim metra, ale i gęstej sieci linii trolejbusowych. Z kolei podrozdział „Handel” zdominowany jest przez całostronicowe sygnaturowe mapy rozmieszczenia centrów handlowych, targowisk i placówek banków, zawsze z numerami obiektów objaśnionych dopiero na końcu atlasu.

W rozdziale poświęconym gospodarce miejskiej osobliwością jest plan centralnych dzielnic Moskwy w skali 1:25 000, pokazujący obiekty architektury podświetlone nocą (a jest 287 takich budowli), mapa punktów topienia śniegu po jego intensywnych opadach oraz mapa cmentarzy komunalnych i wyznaniowych. Wydzielone w bardzo krótkim rozdziale usługi telekomunikacyjne pokazano tylko na dwóch typowych mapach z geometrycznymi sygnaturami: rozmieszczenia 223 automatycznych stacji telefonicznych (s. 793) oraz 443 punktów usługowych operatorów sieci internetowej (s. 795).

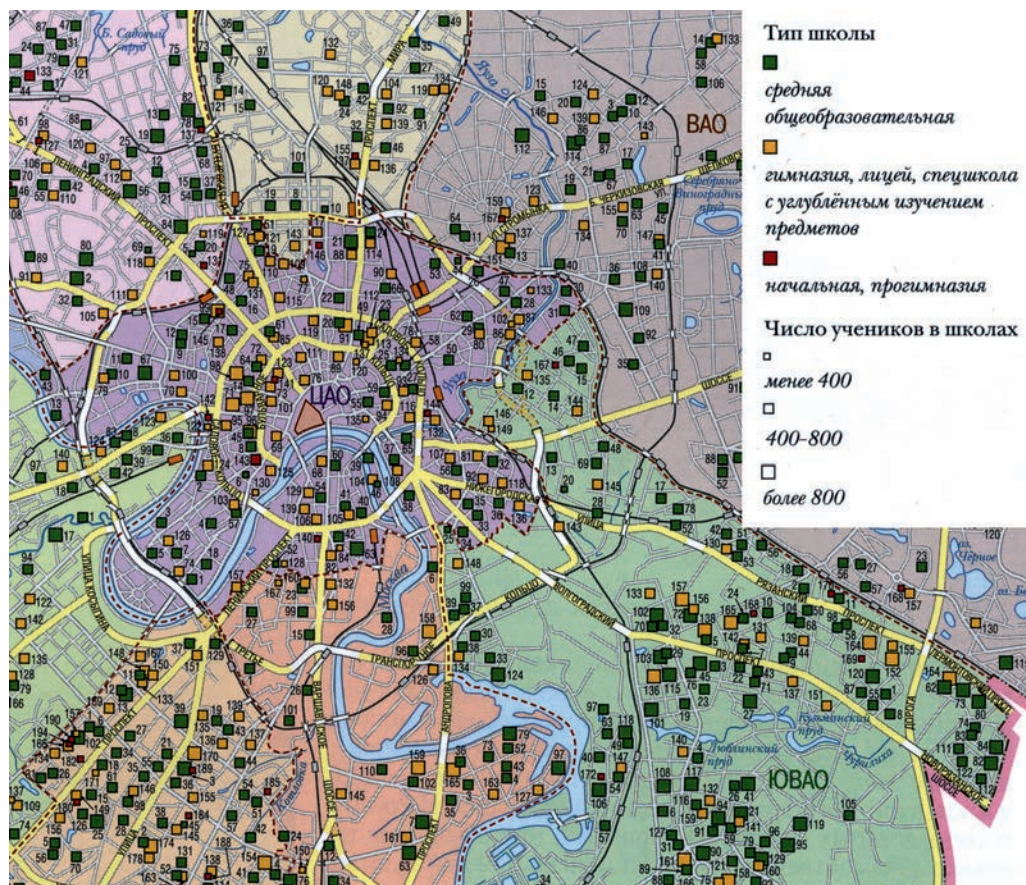
Ważną dziedzinę edukacji także przedstawiono albo na kartogramach ilustrujących liczbę miejsc w przedszkolach i szkołach na tysiąc mieszkańców

w rejonach, albo na znanych już z poprzednich rozdziałów pięciu sygnaturowych prezentacjach rozmieszczenia poszczególnych kategorii placówek: przedszkoli, szkół ogólnokształcących, szkół specjalnych (medycznych, artystycznych itp.) oraz państwowych i prywatnych szkół wyższych. Na dwóch pierwszych zadiwia liczba i bardzo zróżnicowana gęstość różnokształtnych i różnobarwnych ponumerowanych sygnatur 2294 przedszkoli i 1468 szkół. Te kontrasty w zagęszczeniu obiektów dałoby się łatwo wyjaśnić, gdyby w podkładzie zamiast pastelowych powierzchni regionów pokazano obszary zabudowane. Fragment jednej z tych map przedstawia rycina 3. W identyczny sposób potraktowane zostały w następnym rozdziale obiekty nauki i kultury: instytucje naukowe i naukowo-wdrożeniowe (513 obiektów), archiwa (118), biblioteki publiczne (446), muzea, galerie i sale wystawowe (482), teatry i cyrki (211), sale koncertowe (103), wreszcie kina (118 obiektów), przeważnie z kartonami centrum w skali 1:50 000 lub 1:25 000. Pokrewną tematykę dziedzictwa kulturowego, przejawionego głównie w zabytkach architektury, zwizualizowano za pomocą wykonanego w tej samej konwencji zestawu map, wśród których warto wyróżnić mapę pomników i upamiętnionych miejsc związanych z wybitnymi postaciami, przy czym osobną mapę poświęcono Aleksandrowi Puszkiniowi (ze 154 oznaczonymi obiektami), a także mapę nazw ulic przypominających wydarzenia i bohaterów wojny w latach 1941–1945. Obiekty kultu rosyjskiej cerkwi prawosławnej oraz innych odłamów chrześcijaństwa (w tym trzy kościoły katolickie) oraz pozostałych religii to z kolei treść tak samo opracowanych map w krótkim rozdziale poświęconym, jak to sformułowano w tytule, „środowisku wyznaniowemu miasta”.

Dość pobieżnie potraktowano w atlasie ochronę zdrowia, bez jakichkolwiek ujęć ilościowych, a tylko z dwiema mapami 1:170 000: rozmieszczenia szpitali i przychodni (385 obiektów) oraz poliklinik (397 obiektów), a także kulturę fizyczną i sport, z mapą obiektów infrastruktury do uprawiania sportów masowych (basenów i lodowisk) oraz stadionów i kompleksów sportowych; osobno pokazano rozmieszczenie obiektów olimpiady 1980 roku.

Ostatni rozdział – prezentacja Moskwy jako centrum turystycznego także zawiera dwie mapy w wielokrotnie stosowanej skali 1:200 000 i z takim samym sposobem prezentacji w formie skupionych lub rozproszonych sygnatur na tle sieci wód, ulic i kolei: mapę rozmieszczenia zagranicznych biur podróży oraz rozmieszczenia 190 hoteli, 56 hosteli i 87 pensjonatów – obie również z kartonami centrum w skali 1:50 000.

Jak już wiemy, atlas zamykają sążniste wykazy ambasad, fabryk, szkół, szpitali itp., których numery stanowią element treści większości map operujących sygnaturami punktowymi. Są tu jednak również wykazy tytułów wszystkich tekstów i map z nazwiskami ich licznych autorów oraz ważny wykaz 116 podstawowych źródeł, w tym kartograficznych.

Ryc. 3. Przykład mapy sygnaturowej w skali 1:170 000: *Школы* (s. 803) – fragment przedstawiający dzielnice centralne z przeniesioną z sąsiedniej strony legendą

Przed krótkim podsumowaniem powyższego z konieczności wybiórczego omówienia zawartości naszego obszernego atlasu warto zwrócić uwagę, że oprócz niego ukazało się w Moskwie wiele innych atlasów tego miasta o różnym przeznaczeniu, przede wszystkim do użytku ogólnego, a także dla turystów, dla kierowców lub oryginalny atlas złożony ze zdjęć satelitarnych *Moskwa iz kosmosa* (2008). Żaden z nich jednak nie dorównuje mu pod względem bogactwa treści i atrakcyjności jej przekazania. Możemy mieć do niego sporo różnych zastrzeżeń, jak chociażby przesadne w stosunku do innych tematów rozbudowanie wątku historycznego, zbyt luźne powiązanie ze sobą map i tekstów, przewaga map o charak-

terze rejestracyjnym przy braku wielu charakterystyk ilościowych, przeładowny podkładów kartogramów zbyt gęstą treścią topograficzną czy wreszcie parokrotnie wytknięte uciążliwe przeniesienie części objaśnień treści map na koniec atlasu. Mają one jednak niewielki wpływ na ogólną pozytywną ocenę tego imponującego, bardzo kompetentnie przygotowanego i wydanego w nakładzie dziesięciu tysięcy egzemplarzy dzieła o dużych walorach poznawczych, promocyjnych i wychowawczych. Może być ono także źródłem wielu inspiracji w przypadku podjęcia się opracowania podobnego typu atlasu dla któregoś z miast w Polsce.

Jerzy Ostrowski (Warszawa)